

ՍԱՔԱՀԵԴԴԻՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆԸ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱԶԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երիտթուրքական շարժմանը նվիրված պատմագրության մեջ առ այսօր բացակայում են միանշանակ գնահատականներ Սաբահեդդին արքայազնի անձի, նրա գաղափարների, գործողությունների և դերակատարման վերաբերյալ:

Արևմտյան, հատկապես անգլո-ամերիկյան պատմագրության մեջ նա ներկայացվում է որպես լիբերալ արևմտամետ գործիչ, որին խորթ էին իթթիհադականների ազգայնամոլությունն ու հեղափոխականությունը (R. Melson, R. Davison)¹: Գրեթե նույն գնահատականն է տալիս Սաբահեդդինին ամերիկահայ հետազոտող Ս. Աստուրյանը²: Սովետական թուրքագիտության մեջ երկու տարբեր կարծիքներ էին տարածված: Յու. Պետրոսյանը, օրինակ, բարձր է գնահատում արքայազնի առաջ քաշած «ապակենտրոնացման» ծրագիրը, որը կարող էր որոշակի ինքնավարություն բերել կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին³: Մինչդեռ Է. Հասանովան ներկայացնում է Սաբահեդդինի գործունեությունը որպես հետադիմական և թուրք ազգային շահերին հակասող⁴:

Թուրք պատմաբանների մի մասը կամ իդեալականացնում է նրան (A. Kuran, C. Tütengil)⁵, կամ խիստ քննադատության ենթարկում (Y.H. Bayur, S. Akşin)⁶: Ընդ որում, թե արքայազնի գործունեության առաջին փուլը՝ մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը, բավականին մանրամասն է լուսաբանված, ապա նրա ուղղակի կամ անուղղակի առնչությունը 1909-1913թթ. «Աիրար» և «Իթիլաֆ» կուսակցությունների հակաիթթիհադական ընդդիմություններին առ այսօր վեճեր է առաջացնում: Հատկանշական է, որ Սաբահեդդին արքայազնի վերաբերյալ հետաքրքրությունը թուրքիայում պարբերաբար առաջանում է հենց այն ժամանակ, երբ այս կամ այն չափով ձգնաժամ է ապրում քեմալիզմի գաղափարախոսությունը (20-րդ դարի 50-ական թթ. 80-90-ական թթ., վերջին տասնամյակ):

Դա պայմանավորված է նրանով, որ օսմանյան քաղաքականությունը 1908-1913թթ. բնորոշվում էր հակադիմությամբ՝ ազգայնական և կենտրոնամետ իթթիհադականների և ազատական, «ապակենտրոնացման» քաղաքականության կողմնակիցների միջև: Ներկայիս քեմալական ազգայնականների ընդդիմախոսները Սաբահեդդին արքայազնին փորձում են ներկայացնել որպես օսմանյան լիբերալ հոսանքի այն թևի առաջնորդ, որն առաջարկում էր բազմազգ կայսրության պրոբլեմները լուծել բարեփոխումների, այլ ոչ թե ռեպրեսիաների և ցեղասպանության ճանապարհով:

Արքայազն Սաբահեդդինի հայացքների, նրա ղեկավարած շարժման և դրա պարտության պատճառներին նվիրված ծավալուն գրականություն կա⁷:

Սույն հոդվածով փորձ է արվում, հենվելով ինչպես առկա, այնպես էլ մեզանում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող նյութերի վրա, օսմանյան ազատական շարժման պարտության պատճառներին անդրադառնալ ևս մեկ տեսանկյունից⁸:

Արքայազն Սաբահեդդինը սերում էր օսմանյան անվանի ընտանիքից: Նրա մայրը սուլթան Աբդուլ Մեջիդի դուստրն էր և Աբդուլ Համիդի քույրը, իսկ հայրը՝ Դամադ Մահմուդը, խոշոր պետական պաշտոնյա, օսմանյան սահմանադրության «հայր» Ահմեդ Միդհադ փաշայի համախոհն էր և իր ժամանակի համար բավականին կրթված անձնավորություն: 1899թ. նա իր երկու որդիների՝ Սաբահեդդինի և Լյութֆուլլայի հետ փախչում է Փարիզ, ուր միանում է երիտթուրքական շարժմանը և աջակցում 1902թ. կոնգրեսի կայացմանը: Որոշ պատմաբաններ Դամադ Մահմուդ փաշայի փախուստը բացատրում են նրանով, որ նա վերջին տարիներին հեռացված էր պետական պաշտոններից: Աբդուրահման Շերեֆը նշում է, որ 1896թ. հակասուլթանական անհաջող դավադրությունից հետո հիշաչար և կասկածամիտ Աբդուլ Համիդը որոշել էր վերջ տալ «սահմանադրության կարոտախտով» համակված բոլոր անձանց: Դամադ Մահմուդը ականատես էր եղել «արյունոտ սուլթանի» հրձվանքին, երբ փողոսկրե զարդատուփի մեջ նրան «մատուցվեց» իրեն գահակալության բերած, բայց իր իսկ հրամանով սպանված սահմանադրության «հայր» Ահմեդ Միդհադի զուխը⁹: Հետևաբար, վերժխնդրության վախը, անձնական ատելությունը ևս խթանում էին Դամադ Մահմուդ փաշայի և նրա որդու ցանկությունը՝ պայքարելու սուլթանական ռեժիմի դեմ, վերականգնելու սահմանադրությունը և դրանով փրկելու երկիրը կործանումից:

1901թ. Կահիրեում լույս տեսավ Սաբահեդդին արքայազնի գրքույկը՝ «Beyanname-i umumi» («Համընդհանուր հռչակագիր») վերտառությամբ: Այդ գրքում կոչ էր արվում միավորել կայսրության բոլոր առաջադիմական ուժերին արդուլհամիդյան բռնապետության դեմ պայքարելու համար: Հռչակագրում, սակայն, բացակայում էին դրույթներ այն մասին, թե ինչպիսին է լինելու «ապագայի արդար կառավարման» ձևը: Հռչակագիրը սկսվում էր կոչով՝ ուղղված բոլոր հայրենակից-օսմանցիներին¹⁰, քանզի այդ ժամանակաշրջանում երիտթուրքական շարժման ղեկավարների համար կարևորագույն խնդիր էր հանդիսանում հակաբռնապետական, ազատական բոլոր ուժերի, կայսրության բոլոր ժողովուրդների միավորումը:

Երիտթուրքերի առաջին կոնգրեսը տեղի ունեցավ Փարիզում 1902թ.: Մասնակիցների թվում էին թուրքերից բացի նաև հայ, հույն, արաբ, քուրդ և հրեա գործիչները: Հենց այդ առաջին կոնգրեսում ի հայտ եկան խորը տաղաձայնություններ Սաբահեդդինի համակիրների և Ահմեդ Ռեզայի կողմնակիցների միջև: Կոնգրեսի հայկական պատվիրակների պնդմամբ Սաբահեդդինի կողմնակիցները ընդունեցին մի փաստաթուղթ, որտեղ նշվում էր, որ մասնակիցները պատրաստ են համատեղ գործել, որպեսզի.

ա) վերականգնվի սահմանադրությունը, փոխարինելով ներկայիս բռնապետական ռեժիմը ազատության և արդարության ռեժիմով,

- բ) հիշեցվի եվրոպական պետություններին, որ իրենց պարտքը է հետամուտ լինել թուրքական կառավարության հետ կնքված բարեփոխումների ծրագրերի իրականացմանը՝ ի շահ Օսմանյան կայսրության բոլոր մասերի,
- գ) հնարավոր ամեն ինչ արվի, որպեսզի հայերով բնակեցված վիլայեթներում տեղական կառավարման մարմիններ ստեղծվեն¹¹:

Նշված փաստաթղթում իրենց արտահայտությունը գտան Սաբահեդդինի հայացքները «ապակենտրոնացման» և «անձնական նախաձեռնության» վերաբերյալ, որոնք ձևավորվել էին ֆրանսիական սոցիոլոգներ Լե Պլեի և Դեմոլենի ազդեցությամբ: Նա հնարավոր և նպատակահարմար էր համարում կայսրության վարչական զգալի ապակենտրոնացումը և տեղական իշխանություններին լայն իրավունքների տրամադրումը: Դրանով փորձ էր արվում լուծում տալ ազգային հարցերին՝ պահպանելով երկրի տարածքային ամբողջականությունը: Ու թեև արքայազնը բազմաթիվ անգամներ պատասխանել էր իր ընդդիմախոսների մեղադրանքներին, որ «ապակենտրոնացումը» չի ենթադրում քաղաքական ինքնորոշում, հետևաբար և կայսրության մասնատում, նրա հայացքները հակազդեցության էին արժանանում կենտրոնամետ ազգայնական գաղափարակիրների կողմից: Հետագայում երիտթուրքական շարժման այդ երկու հոսանքները քաղաքականապես ձևավորվեցին Ահմեդ Ռեզայի «Միացում և առաջադիմություն» և Սաբահեդդինի «Անձնական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման լիզա» կազմակերպությունների տեսքով: Իթթիհադականների ընդդիմությունը վերածվում էր անձնական հակակրանքի: Ինչպես գրում է իր հիշողություններում Ջեմալ փաշան, «այդ փափկասուն արքայազնը» ընկել էր «հայերի ազդեցության տակ» և նրանց համար «իրենց պահանջածից ավելի իրավունքներ էր նախատեսում»¹²: 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Սաբահեդդինը վերջնականապես համոզվեց, որ իթթիհադականները «ազատության, եղբայրության և արդարության» կոչերի ներքո օգտագործեցին ազատական շարժումը և ազգային ուժերին՝ միմիայն իրենց նպատակներին հասնելու համար: Ս. Սապահ-Գյուլյանը գրում է, որ Ահմեդ Ռեզան հայտարարում էր, թե իրենք հասան նրան, ինչին որ ձգտում էին՝ վերականգնեցին սահմանադրությունը և եկան իշխանության: Դրանից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը կարող էր իրենց շատ պետք գալ, ուստի նրան հարկավոր էր թողնել գահին: Նա պետք կգար, քանզի փորձառու էր և կօգներ իրենց ներքին և արտաքին որոշ խնդիրների իրականացման համար¹³: Իթթիհադականների հաղթանակը թուրքիայում Սաբահեդդինը ընկալում էր որպես սեփական պարտություն: Հնչակյան գործիչների հետ հանդիպման ժամանակ արքայազնը խոստովանում էր, որ եթե Իթթիհադը մնա իշխանության ևս ութ ամիս, ապա կայսրության բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, կործանում է սպասվում: Նրա խոսքերով, իթթիհադականների հետ ունեցած իր անկեղծ գրույցներից պարզ էր դառնում, որ նրանք ծրագրում էին ոչնչացնել հայերին: «Իմ կարծիքով, - ասում էր նա, - թուրքիայի համար նրանք նույնպիսի վտանգ են ներկայացնում, ինչպես և Աբդուլ Համիդի բռնատիրությունը»¹⁴: Նույն այդ ժամանակ իթթիհադականները հետապնդման են ենթարկում արտասահմանից վերադարձած Սաբա-

հեղդինի կողմնակիցներին: Դոկտոր Մազընի մախաժեռությունը այդպիսի մի խումբ ձերբակալվում է Իզմիրում: Ինչպես հայտարարել էր Նազըմը, «այս երկրում Իթթիհադից բացի ոչ մի ուրիշ կուսակցություն չպետք է լինի»¹⁵:

Սաբահեդդինի ծրագիրը, ինչպես և իթթիհադականներինը, հենվում էր օսմանիզմի գաղափարախոսության վրա: Իր բոլոր թերություններով հանդերձ, սակայն, նրա գաղափարները անձնական նախաձեռնության և հատկապես վարչական ապակենտրոնացման վերաբերյալ որոշակի արձագանք էին գտնում կայսրության ոչ թուրք քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների մոտ: Որոշակի առումով, հենց Սաբահեդդինի ծրագիրը հիմք հանդիսացավ այն քաղաքական փոխդիջման համար, որը հնարավոր դարձրեց 1908թ. հեղաշրջման նախօրեին երիտթուրքական կազմակերպությունների և խմբերի միավորումը ազգային փոքրամասնությունների կուսակցությունների և կազմակերպությունների հետ: Սակայն, ինչպես նշում է պատմագիր Աբդուրրահման Շերեֆը, կազմակերպչական ունակությունների բացակայությունը թույլ չտվեց արքայազնին սեփական ծրագրերն իրագործելու համար ստեղծել կոմիտեների այնպիսի կուռ ցանց, որպիսին հաջողեցին իթթիհադականները¹⁶: 1908թ. հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրության քաղաքական դաշտում հիմնական դերակատար դարձավ երիտթուրքական շարժման իթթիհադական թևը: Ինչպես նշում են Ի. Պետրոսյանը և Յու. Պետրոսյանը, վճռական ազգայնականները կարողացան հաղթել անվճռական ազատականներին¹⁷: Իթթիհադականների իշխանության գալուց հետո արքայազն Սաբահեդդինը շարունակում էր քաղաքական պայքար մղել նրանց դեմ՝ օգտագործելով իր ազդեցությունը խորհրդարանական ընդդիմադիր «Աիրար» (1909թ.) և «Իթիլաֆ» (1912թ.) կուսակցություններում: Եվ 1909թ. և 1912թ. ընդդիմադիրներին հաջողվեց իթթիհադականներին ժամանակավորապես հեռացնել իշխանությունից: Նշենք, սակայն, որ այդ երկու ժամանակավոր հաղթանակները հնարավոր դարձան ոչ թե հետևողական քաղաքական պայքարի հետևանքով, այլ, ինչպես և բնորոշ էր Թուրքիային՝ հեղաշրջման և դավադրության շնորհիվ¹⁸: Երկու դեպքում էլ հեղաշրջումների հովանավորների ցանկում հիշատակվում էր Սաբահեդդինի անունը: 1909թ. հեղաշրջումը, որը Թուրքիայի պատմության մեջ հայտնի է որպես Մարտի 31 իրադարձություն, առ այսօր տարատեսակ մեկնաբանությունների է արժանանում, մասնավորապես այն պատճառով, որ դրա արդյունքում հաղթանակ տարան հետադիմական հակասահմանադրական ուժերը, որոնք հանդես էին գալիս երկրում իսլամի և սուլթանի սասանված դիրքերը վերականգնելու կոչերով: Այդ իրադարձությունները առիթ հանդիսացան կազմակերպելու հայերի արյունալի ջարդերը Ադանայում 1909թ. ապրիլին: Ուստի տարակուսանք է առաջացնում ազատական «Աիրարի» և Սաբահեդդինի առնչությունը այդ հեղաշրջմանը: Այդ մասին որոշ պարզաբանումներ է տալիս Աբդուրրահման Շերեֆի «31 Mart Hadisesi» հոդվածը: Ըստ նրա, տեղեկանալով Աբդուլ Համիդի կողմնակիցների նախապատրաստվող ապստամբության մասին, նա դիմում է իր քեռի Ռեշադին (ապագա սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ)՝ խնդրելով նրան գումար

տրամադրել իրեն դավադիրներին դեպի սյլ նպատակներ ուղղորդելու համար: Այսպիսով, ըստ Արդուրահման Շերեֆի, արքայազն Սաբահեդդինը, մասնակցելով հեղաշրջման նախապատրաստմանը, հակասահմանադրական նպատակներ չէր հետապնդում, այլ փորձում էր զահընկեց անել Արդուլ Համիդին և հեռացնել իթթիհադականներին երկրի ղեկավարումից:

1912թ. իթթիհադականների քաղաքականությունից դժգոհ մի խումբ զինվորականներ («Փրկիչ-սպաների խումբ») գործունեություն ծավալեցին նրանց իշխանությունից հեռացնելու նպատակով²⁰: Սաբահեդդինը, որը մինչ այդ հայտարարել էր քաղաքականությունից իր հեռանալու մասին, ամեն կերպ աջակցում էր նրանց: Համատեղ ուժերով հակաիթթիհադականներին հաջողվեց ժամանակավորապես տապալել երիտթուրքերին: Որոշ չափով դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ խորհրդարանում իշխող դարձած «Իթիլաֆին» սատարում էին պետության ոչ թուրք քաղաքական ուժերը, որոնց խոստացվել էր ազգային ինքնավարություն տրամադրել՝ առանց խախտելու երկրի տարածքային ամբողջականությունը: Սակայն երբ 1913թ. «Իթթիհադը» կրկին եկավ իշխանության, այն դաժան հաշվեհարդար իրականացրեց բոլոր ընդդիմադիր ուժերի հանդեպ: Հնչակյան կուսակցության 20 անդամներ կախաղան հանվեցին ընդդիմադիրների հետ համագործակցելու համար: Դատապարտվեցին «Իթիլաֆի» շատ գործիչներ:

Իթթիհադական եռյակի անվերահսկելի իշխանության հաստատումը նշանակում էր օսմանյան ազատական շարժման վերջնական պարտություն: 1913թ. Սաբահեդդինը վտարվեց երկրից և մեկնեց Եվրոպա: Նա Ստամբուլ վերադարձավ միայն Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ իր հակառակորդ երիտթուրքերն արդեն իշխանություն չունեին: Քաղաքականությունն արքայազնին այլևս չէր հետաքրքրում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն, նա հրապարկել էր միստիկ փիլիսոփա Գ.Գուրջիկի ուսմունքով և 1922թ. շրջագայելով նրա հետ՝ ծրագրում էր «Նոր տիպի գուրջիկյան դպրոցներ» հիմնադրել Թուրքիայում²¹: Խալիֆայության վերացումից հետո քենալականները սուլթանական դինաստիայի բոլոր անդամների հետ միասին երկրից արտաքսեցին նաև արքայազն Սաբահեդդինին: Երրորդ՝ այս անգամ վերջին անգամ, նա հայտնվեց փարիզյան աքսորում, որտեղ և մահացավ 1948թ.:

Բնութագրելով Սաբահեդդինին՝ օսմանյան պատմագիր Արդուրահման Շերեֆը նշում է, որ արքայազնին բնորոշ էր իրականությունից հեռու տեսլապաշտությունը և ռոմանտիկ արկածախնդրությունը: Գուցե դա էր պատճառը, որ իր դաժան և լուրջ քաղաքական հակառակորդների դեմ պայքարում նա հաճախ անհետևողական էր և ընտրում էր դավադրությունների մարտավորությունը²²: Իր փակ գրույցներում հայկական գործիչների հետ նա հավաստիացնում էր, որ պատրաստ է հպատակ ժողովուրդներին ինքնավարություն տրամադրել, մյուս կողմից՝ իր հրապարակային ելույթներում պնդում, որ խոսքը միայն վարչական կատարելագործմանն է վերաբերվում: Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների համար անընդունելի էր թե՛ իթթիհադականների շովինիստական

օսմանիզմը, թե՛ Սաբահեդդինի և օսմանյան ազատագրամտերի «ապագամտորոնացված» օսմանիզմը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Հ. Ինժիկյանը, Սաբահեդդինի ծրագրի որոշ դրույթներ ավելի դեմոկրատական բնույթ էին կրում, սակայն Օսմանյան կայսրության կոնկրետ պայմաններում և կոնկրետ ժամանակահատվածում դրանք չափազանց ուշացած և անիրականանալի էին²³: Սակայն առ այսօր արևմտամետ արքայազնի անձը, գաղափարները և ծրագրերը շատերին պատկերանում են որպես այն հնարավոր և այլընտրանքային ուղու խորհրդանիշ, որը գուցե կարող էր, բայց չընտրեց թուրքիան:

ANUSH HOVHANNISYAN

PRINCE SABAHEDDIN AND THE FAILURE OF OTTOMAN LIBERALISM

In the historiography of the Young Turk Movement there is no single-valued estimations on the personality of prince Sabaheddin.

Ottoman politics during the 1908-1913 period was characterized by the opposition between nationalistic and centralist policies of the Ittihad and liberal, decentralizing aspirations of Sabaheddin's group. This debate came to an end in 1913, when a military coup, engineered by Enver and Talaat crushed the liberal movement, the only one that wanted to handle the deep problems of a plural society by means of reforms and not repressions.

Using some new sources author is analyzing the program and ideas of Sabaheddin, his political activities and reasons of the failure of ottoman liberal movement.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Melson R., Revolution and Genocide, Chicago, 1992. Davison R., Reform in the Ottoman Empire, Princetone, 1963.
2. Asturian S., Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization, - paper on international conference on the problems of Armenian Genocide, Yerevan, 1990 (զեկուցման ձեռագիրը օգտագործվում է հեղինակի թույլտվությամբ).
3. Петросян Ю., Младотурецкое движение, Москва, 1971.
4. Гасанова Э., О двух доктринах общественно-политического прогресса в Турции в начале XX в., доклад на туркологической конференции, Ереван, 1994 (զեկուցման ձեռագիրը օգտագործվում է հեղինակի թույլտվությամբ).
5. Kuran A., Inkilâp tarihimiz ve Ittihad ve Terraki, Istanbul, 1948. Tütengil M., Prens Sabaheddin (1877-1948), - Sosyoloji dergisi, Istanbul, 1949, N-4-5.
6. Bayur Y., Türk inkilâbi tarihi, cilt 1, kısım I, Ankara, 1963. Akşin S., 31 Mart olayı, Istanbul, 1972.
7. Տե՛ս վերը նշվածը:

8. Խոսքը, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրության վերջին պաշտոնական պատմագիր՝ vaka-i-nüvis, Արդուրափման Շերեֆի հետևյալ հոդվածների մասին է. «Abdulhamid Han-i Sani», «Hüriyet-i Sahsiyye», «Yıldız», «11 Temmuz 1324», «31 Mart Hadisesi»: Նշված հոդվածները, էսսեների տեսքով, տեղ են գտել նրա «Զրոյցներ պատմության շուրջ» գրքում Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, Istanbul, 1339 /1923.
9. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri..., s. 34. Оганесян А., Турецкий историк о политических событиях 1876-1878гг. в Османской империи, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI , Երևան, 1996, էջ 143-150:
10. Tütengil M., Prens Sabaheddin..., s. 187.
11. Петросян Ю., Младотурецкое движение..., с. 209-210.
12. Djemal Pasha, Memories of a Turkish Statesman – 1913-1919, New York, 1922, pp. 249-255.
13. Սափափ-Գյուլյան Ս., Պատասխանատուները, Փրավիտենս, 1916, էջ 219:
14. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988, с. 162.
15. Kuran A., Inkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler, Istanbul, 1945, s. 262.
16. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri..., s. 54.
17. Петросян И., Петросян Ю., Османская империя (реформы и реформаторы), Москва, 1993, с. 158.
18. Abdurrahman Şeref, 31 Mart Hadisesi, Tarih Musahabeleri..., s. 56. Хнкоян Н., Оппозиционное движение «офицеров-спасителей» и отстранение младотурок от власти, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, Երևան, 1996, էջ 111-124:
19. Abdurrahman Şeref, 31 Mart Hadisesi..., s. 56.
20. Хнкоян Н., Оппозиционное движение..., с. 111-112.
21. Տե՛ս <http://> :
22. Օրինակ 1902թ. նա Ահմեդ Միդհադի որդի Ալի Հայդար Միդհադի հետ ծրագրում էր ընդամենը մեկ-երկու նավով գրավել Ստամբուլը և ստիպել Արդուլ Համիդին վերականգնել սահմանադրությունը, տե՛ս Ramsaur E., The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908, Princeton, New Jersey, 1957, p. 76-77.
23. Инджикян О., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977, с. 234-235.